पञ्चमः पाठः

पञ्चमहाभूतानि

पञ्चमहाभूतात्मकमिदं सर्वं जगत्। अस्माकं शरीरमपि तन्मयमेव। कानि च तानि ? इति जिज्ञासायाम् अन्नम्भट्टरचितात् तर्कसङ्ग्रहात् एतेषां लक्षणानि बालबोधनार्थं संवादात्मकेऽस्मिन् पाठे प्रदीयन्ते।

(कक्षायाम् आचार्यस्य आगमने सर्वे छात्राः तमभिवाद्य उपविशन्ति।)

प्रियङ्का - श्रीमन् ह्यः सायङ्काले प्रतिवेशिनः गृहे जायमाने प्रवचनकार्यक्रमे प्रवचनकारेण गोस्वामिनः तुलसीदासस्य उक्तिम् उद्धरता कथितम् यत् अस्माकमिदं शरीरं पञ्चमहाभूतैः निर्मितं भवति। किम् एतत् सत्यम् ?

आचार्यः - त्वं न जानासि ? सत्यमेव, अस्माकं शरीरं पञ्चमहाभूतैः एव विनिर्मितम्।

पङ्कजः - कानि सन्ति पञ्चमहाभूतानि ? गुरुवर्य !

आचार्यः - शृणोतु, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि पञ्चमहाभूतानि। पृथिवी आपः तेजः वायुः आकाशञ्चेति, एभिः युक्तमेतत् शरीरम्।

निवेदिता - किम् अस्माकं शरीरे एतानि सन्ति ? पृथिव्याः रूपं मृत्तिकापाषाणादिमयम्। शरीरे तु एतत् नावलोक्यते।

आचार्यः - आकर्णयतु, एतानि स्थूलरूपेण न, अपितु गुणरूपेण विद्यन्ते। शरीरे पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वर्तन्ते श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणेन्द्रियाणि। अत्र एतेषां गुणाः अनुभूयन्ते। शृणु, तावत् पृथिव्याः लक्षणम् - तत्र गन्धवती पृथिवी। घ्राणग्राह्यो गुणः गन्धः। एवं घ्राणेन्द्रियं पृथिव्याः सूक्ष्मस्वरूपम्।

सञ्जीवः - आपः जलमेव किम् ?

आचार्यः - आम् ! तस्य लक्षणमस्ति - शीतस्पर्शवत्य आपः। इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति। रसनाग्राह्यो गुणः रसः। रसनेन्द्रिये जलस्य गुणः वर्तते।

उर्वी - तेजसः लक्षणं किम् ? गुरुदेव !

आचार्यः - उष्णस्पर्शवत्तेजः। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति। चक्षुर्मात्रग्राह्यः गुणः रूपम्। चक्षुरिन्द्रिये रूपग्रहणशालिता तस्मादेव।

शिवेन्दुः - आचार्य ! कस्मिन् इन्द्रिये वायोः लक्षणं लक्ष्यते ?

आचार्यः - शृणोतु, पूर्वं वायोः लक्षणम् - रूपरहितस्पर्शवान्वायुः। इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्, सर्वशरीरवर्ति। त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः। एवं त्वगिन्द्रिये वायोः लक्षणमस्माभिः अनुभूयते।

कामिनी - अवगतं श्रीमन् ! परं आकाशस्य तत्त्वं शरीरे केन रूपेण विद्यते ?

आचार्यः - 'शब्दगुणकम् आकाशम्' इति तस्य लक्षणम्। शब्दस्तु श्रोत्रेण गृह्यते। श्रोतृग्राह्यो गुणः शब्दः। श्रोत्रेन्द्रिये आकाशत्वं विद्यते। एवमस्माकं शरीरे एतेषां पञ्चमहाभूतानि तत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण वर्तमानानि सन्ति।

(अतः परं घण्टिकानादं श्रुत्वा छात्राः कक्षातः बहिर्निर्गताः)

शब्दार्थः

अभिवाद्य - अभिवादनं कृत्वा। उपविशन्ति - तिष्ठन्ति। जायमाने - सम्पद्यमाने। भूतानि - क्षितिजलादिपञ्चतत्त्वानि। आपः - जलम्। अवलोक्यते - दृश्यते। आकर्णयतु - शृणोतु। विद्यन्ते - विद्यमानाः सन्ति। श्रोत्रम् - कर्णम्। त्वक् - त्वचा। चक्षुः - नेत्रम्। जिह्वा - रसना। घ्राणेन्द्रियः - नासिका। शीतस्पर्शः - शीतलः स्पर्शः। उष्णः - तापपूर्णः। वायोः - पवनस्य। अनुभूयते - अनुभवं क्रियते। अवगतम् - ज्ञातम्।

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरत -**

(क) का गन्धवती ?
(ख) आकाशतत्त्वं शरीरे केन रूपेण विद्यते ?
(ग) उष्णस्पर्शवत् किम् ?
(घ) आपः गुणः कः ?
(ङ) त्वगिन्द्रिये कस्य गुणः वर्तते ?

2. **एकवाक्येन उत्तरत -**

(क) कस्य गृहे प्रवचनकार्यक्रमः आसीत् ?
(ख) प्रवचनकारेण कस्य उक्ति उद्धृता ?
(ग) कानि पञ्चमहाभूतानि ?
(घ) शरीरे कति ज्ञानेन्द्रियाणि सन्ति ? नामानि लिखत ?
(ङ) शिवेन्दुः आचार्यं किम् अपृच्छत् ?

3. **रिक्तस्थानानि पूरयत -**

(क) घ्राणेन्द्रियं .... शरीरम्।
(ख) रसनाग्राह्यो गुणः .... ।
(ग) इन्द्रियं रूपग्राहकं .... ।
(घ) श्रोत्रेन्द्रिये .... विद्यते।
(ङ) स्पर्शग्राहकं .... ।

4. **युग्ममेलनं कुरुत -**

(क)

'अ'	'आ'
पृथिवी	रूपः
आपः	शब्दः
आकाशम्	रसः
वायुः	स्पर्शः
तेजः	गन्धः

(ख)

'अ'	'आ'
गन्धः	श्रोत्रम्
रसः	त्वक्
रूपः	चक्षुः
स्पर्शः	जिह्वा
शब्दः	घ्राणम्

5. **अधोलिखितपदानां विभक्तिं वचनं च लिखत -**

सायङ्काले, अस्माकम्, एभिः, पृथिव्याः, तस्मात्, रूपेण

6. **अधोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत -**

क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
जानासि				
आकर्णयतु				
विद्यन्ते				
वर्तते				
शृणोतु				
शृणु				

7. **प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक् कुरुत -**

कथितम्, अवगतम्, निर्मितम्, श्रुत्वा, निर्गताः

8. **नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -**

आकाशञ्चेति, पाषाणादि, ज्ञानेन्द्रियाणि, ताराग्रवर्ति, त्वगिन्द्रियम्

9. **अधोलिखितानाम् अव्ययानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत -**

अत्र, एवम्, तत्र, एव

योग्यताविस्तारः –

- पञ्चमहाभूतानां प्रदर्शनाय पञ्चशाखासमन्वितस्य जगद्रूपवृक्षस्य चित्ररचनां कुरुत।